

ЕЗИКОЗНАНИЕ

ЕВТИМИЕВИЯТ ПРАВОПИС И ЦАРСКИТЕ ГРАМОТИ ОТ КРАЯ НА XIV ВЕК

Ангелина ДАСКАЛОВА (София)

Всред богатата книжнина от епохата на българското Средновековие царските грамоти заемат особено важно място: 1. Защото принадлежат към малкото на брой известни паметници със светска тематика; 2. Те са едни от малкото датирани ранни ръкописи.

Освен че са издавани в различно време и по различни поводи, грамотите са продукт и на различни канцеларии. Като паметници от XIII-XIV в. те отразяват особеностите на графиката, правописа и езика през този период.

Както е известно, до нас са стигнали осем грамоти на български език, и то само от времето на Втората българска държава: Ватопедска, Дубровнишка и Виргинска — от XIII в.; Зографска, Оряховска, Рилска, Витошка и Брашовска — от XIV в.¹ Те хвърлят светлина върху социалния състав на населението от онази епоха, върху характера и устройството на върховната власт и феодалното имение, имущественото право, търговията и др. От тук произтича и богатството на отразената в тях лексика, неза-свидетелствувана в други паметници. Не по-малко е тяхното значение за изучаване историята на българския език. Данни от езика на грамотите се разглеждат в трудовете на Г. А. Илински², Ст. Младенов³, К. Мирчев⁴ и в редица други изследвания върху конкретни явления⁵. Трябва да се обърне внимание, че освен цитираните в тези трудове форми, свързани с най-характерните промени в разволя на езика, грамотите предлагат по-богати и разнообразни случаи, които са обект на друго изследване.

От края на XIV в. са известни две грамоти, свързани с царуването на Иван Шишман (1371—1393). Рилската грамота е с дата 21 септември 1378 г. С нея се утвърждава привилегиите и владенията на Рилския манастир, където сега се съхранява. Писана е на пергамент с красиво полууставно писмо и е една от най-пространните грамоти (състои се от 113 реда).

По отношение на нейната оригиналност и автентичност са изказвани различни становища⁶. Като разглежда подробно всички мнения от то-

зи характер, Ив. Дуйчев привежда сериозни историко-филологически аргументи и прави извода, че „грамотата представлява един първообразен — значи оригинален и достоверен, сиреч автентичен документ от края на XIV в.“⁷ Преди него тази теза защитават Г. А. Илински⁸, Й. Иванов⁹.

От времето на Иван Шишман произхожда и т. нар. Витошка грамота, дадена на манастира „Св. Богородица Витошка“ над с. Драгалевци. Открита е от П. Успенски в Зографския манастир, където и сега се съхранява. Последната е без дата, но учените я отнасят преди падането на София под ударите на османците, т.е. преди 1382 г. — Г. А. Илински¹⁰, Й. Иванов¹¹, М. Ковачев¹². Ив. Дуйчев е склонен да я датира преди 1385 г.¹³

Витошката грамота е писана на пергамент с бързописно писмо и е много по-кратка — състои се само от 24 реда.

Тези две грамоти поставят един много важен проблем по отношение на правописа. Още Г. А. Илински¹⁴ забелязва, че Рилската грамота „почти с идеалной точностью выдерживает евтимиевское правило употребления глухих звуков: в корнях и предлогах она ставит Ъ, а в окончаниях Ъ... Это обстоятельство сообщает Рыльский хрисовул особенный интерес... он является древнейшим датированным образцом евфимиевского правописания и служит, таким образом, доказательством того, что реформа Евтимия в 1378 г. была уже произведена“.

Тук ще бъде приведено и авторитетното мнение на Й. Иванов, а именно: „Който е запознат добре с ръкописите от XIV в. и особено с ръкописите, писани от писателите на царската и патриаршеската среда от онова време, той не може за момент да се усъмни в истинността на Шишмановата грамота. В нея е запазен търновският правопис с неговите тънкости, запазена е техниката на тогавашното полууставно писмо, както напр. в Бориловия синодик“¹⁵.

Какви са правописните правила, които се откриват в Рилската грамота?

1. Налице е последователна употреба на Ъ в коренни морфемии, а на Ъ — в окончанията, напр.: *бл̄гочѣстивно 1, чѣсть 9, вѣсѣль 1, вѣсѣ 16, вѣсе 16, 30, 52, вѣса 35, вѣзоко 31, пѣстра 31; метухъ 20, вѣружиль 23, прѣскоко 42, власть 44, житель 45, 79, градъ 68, стѣвь 68 и т.н.*

Изключенията от това правило са малко, срв.: *пѣстры 30, вѣсѣ 79, вѣсѣль 93, начьнѣ 70, начьнеть 102* с Ъ в коренна сричка; *знамениль 110, днь 111, единоль 90*. В последните три случая Ъ се явява в края на реда и пред точка.

В предлозите *въ, съ, къ, въз* употребата на Ъ е абсолютно последователна, без изключение. Същото се отнася и за съответните представки, напр.: *въдахъ 87, въписаныхъ 101—102, съредникъ 96, състаѣ 38, прѣвъзлюблены 95—96* и др. Изключение от тази последователност правят само три случая с изпускане на Ъ в предлога *съ* под влияние на говоримата реч: с *рыль 37, с копѣхъ з довиткъ 71*.

В групите от сонорна и ерова гласна картината е по-пъстра. Така след Р се среща както Ъ, така и Ь, с превес на случаите с Ъ: чрътовъ долъ 18, мѣста жрън'чана 47, жрън'кы 47, прьвопрѣстоныхъ 11, кръчино 18—19, шврѣ 20, 21, 43, врѣхъ 38, врѣ 39, дрѣжавѣ 72, съмръти 94, потврѣжаеть 98, самодрѣжець 112.

В групата АЪ преобладават случаите с Ъ /вльгарино 19, вльгарина 41, 42, вльгар'скаго 12, вльгар'скы 85/ и еднократно — с Ь /вльгаромь 114/ — в подписа на царя.

Често на мястото на пропуснат ер се поставя паерчик (срв. оукрашает' 4, монастир'ско 30, вар'ничіе 57, зв'гаре 62 и др.; но: германцицъ 41; рыбное 43, рылскыи и т. н.¹⁶

2. Знакът за „ери“ се означава с и /с'т'ыимъ 9, рылж 23, рыла 36, кома-рев'скыи 38, работники 62 и т.н.)

За употребата на Ь в тази буква В. Василев предполага, че „начертанието иде от българска писарска школа в Света гора и поради това ще да е било възприето и регламентирано от Патриарх Евтимий“¹⁷.

3. Редовно се среща ї пред буква за гласна: каменіемъ 4, вльчоч'стїемъ 5, прѣданіемъ 7, метохіе 16, проквпїа 25, оуврѣжїи 26, чистїи 52, исправленіемъ 77, достоаніемъ 80, сїаетъ 81, сїе 88, достоанїе 92, знаменіемъ 110 и др. Само в отделни случаи в някои думи от чужд произход е отбелязана и между съгласни (хрїстїан'ства 8, ин'дїкта 111). В местното име лонїца 28—29 знакът ї е в края на реда и може би е употребен за икономия на място.

В началото на думи от чужд произход се пише і /іw 15, 18, 45, 51, 79, 103, ш 112, иодож 104).

4. Рилската грамота не познава ъ, а употребява само диграфа оу: оукрашает' 4, боу 5, сеноу 29, моу 34, оуврѣжїи 26, коудоурицъ 22, крагоуаръ 56, шризмоу 91 и др

5. За означаване на о се употребяват знаците: тясно о, ѡ и широко о. В общи линии тяхното разпределение се очертава по следния начин:

а) Тясно о се среща в средисловие и краесловие, срв.: стола 7, вкѣтвномоу 9, даровати 13, гавровецъ 26, прїетно 1, похвално 1, црѣтко 6, вѣдино 19, село 31, 32 и т. н.

Често в същите позиции се отбелязва широко о /горахъ 61, ногож 61, 66, дворѣ 66, слова 73, того 12, 50, ловица 47, вѣзоѣо 31, долъ 33, кто 70, никто 58, 77, 90, сего 65, его 92 и др.) и по-рядко — ѡ (слѡко 14, 101, 108, слѡва 46, стѡвъ 68, стѡва 40, езерѡ 43 и др.)

б) В лигатурата ѡ и в началото на думите последователно се пише ѡ /швразь 3, швразоу 10, шврѣ 20, шрлица 20, шцоу 15, шца 61, шкчїи 55, швласти 72 и др.).

Само в отделни случаи вместо ѡ се явява и широко о в начална позиция (онокленїа 10, ономоу 12, освожожаеть 51).

В суфикса -овъ при прилагателните имена се забелязва употреба на широко о: прѣд'ѣдов 84, 86, д'ѣдовъ 84, 86, чрътовъ 18, ѡвдосовъ 35.

в) Освен това *ω* се среща в: творителното окончание при имената от *o*-основи м. р. ед. ч. (киср^ωмль 5, чл^{кω} 69, добитк^ω 71, сжд^ωмль 104); окончанието за мест. п. на числителното име единъ (о единмль^к влас^к 90); аористното окончание за 1 л. мн. ч. (р^{кхω} 80), имена от гръцки произход (т^ω 15, 18, 79, прок^ωпiа 25, θωδосовъ 35, тоуд^ωръ 34); съюзите лик^ω 48, кв 107 (срв. во 4) и наречието с^кл^ω 1.

г) Съединителната гласна в сложните думи е тясно *o*, *ω* или широко *o*, напр. пр^ккопр^кстолинн^х 11, гнид^ωвр^аско 31—32, к^лг^ωов^ωвр^асное 103.

Предлогът *o* 59,90 се отбелязва само с широко *o*.

Употребата на широко *o* е честа и в някои случаи може да се допусне графически маниер.

6. Широко (ε) се открива в началото на думата (εж^ε 2, 5, 19, 78, εг^ε 3, εг^εож 16, ε̂ 15, 19, 30, 99, εц^ε 24, 26, 63, 75, εмоу 83, 92, εзеро 43, един^ωмль 90, елико 80, енд^лкта 111, εнгар^εсати 63) и в средисловие в производните лексеми нѣ^ωем^лж^л 44, 50, и поети 62.

От употребата му е явно, че все още не е специална буква за *ю*. В същата позиция се среща и обикновено *ε*, срв. εг^ε 6, 9, 10, 16, εг^ε 92, един^ωго 70.

7. Рилската грамота не познава буква *ю*, срв.: написат^ε се 4, оу^кр^ан^ает^ко с^л 4, за^атопеч^ат^лж^ное, с^лж^εтъ 64, мо^εго 72, в^кс^εнасто^ли^εе 14, по^сла^εени 59 и т.н.

8. За паметника не е характерна и йотация на *й* в средисловие и краесловие, напр.: нов^а и вет^ха 17, с^лца 24, дост^оан^ие 92, дост^оан^иоу 83—84, дост^оан^ием^лж 80, 93 и др. Йотувано *й* (Й) се явява само в началото на думите (я^клен^ие 45, 73, я^же 29, я^кож^ε 99).

Любопитна е думата *песъаци* 57, където писачът, верен на това правило, употребява *й* след *ъ* (срв. с Орях. гр. — *песъаци*).

9. За *ѣ* е характерна употребата му на етимологично място (д^ѣт^лни 34, м^ѣт^ѣж 15, д^ѣл^ѣ 19, д^ѣт^ѣ с^л 75 и др.) Не е отбелязана в началото на дума, както и след буква за означаване на гласен звук.

След (Л'), (Н'), (Р'), (С') редовно се среща *ѣ*, напр.: за^кав^лѣ^ти 53, за^кав^лѣ^тени 73, 80—81, ко^нѣ 63, мо^наст^ир^ѣ 52, в^кѣ^ск 52, в^кѣ^ск^лмъ 45, 93, в^кѣ^ск^ое 109.

10. Срещат се само *ж* и *л* със следните особености: а) Употреба на етимологичните им места (срв. оу^лти 97, ѿсто^лтъ 67, строу^лж 40, 41, ск^ово^дж^л чист^ж 83, коу^ли^ж 71, ил^ж 26, в^ыва^ж 26); б) След гласна и *ј* вм. *ж* се явява и *л* (ч^кст^ла 6, в^ѣр^ла 6, в^кс^εнасто^ли^εе 108, да коу^лова^л и да про^лова^л 72); в) След *ш* се пише *л* (пр^лидош^л 89); г) След *ц* — *л* (пре^лкоу^лкови^лж 43, коу^лдоу^лри^лж 22, ло^лхоти^лж 21, ма^лрени^лж 22, ка^лмени^лж 22, 23, гер^лман^лци^лж 41); д) След *ч* се явява етимологично *л* (при^лч^лст^ли^εе 104).

Трябва специално внимание да се обърне върху спазването на тенденцията да не се пишат две еднакви носовки една след друга, като голямата носовка винаги предхожда малката носовка, напр.: сик^ов^лж^л ск^ово^дж^л

По отношение на ударението в Рилската грамота са изказвани различни становища. Г. А. Илински смята, че то е от западнобългарски произход и го привежда като един от аргументите в подкрепа на своята хипотеза, че паметникът е писан в Рилския манастир от местен човек¹⁸.

В. Сл. Киселков отнася отбелязването на придиханието и ударенията не по-рано от XV в. В изместването на ударението напред във форми от рода на *законуѣ, прѣидошѣ* и др. той вижда сръбско книжовно влияние и белег за неавтентичност на грамотата¹⁹.

Ив. Гошев категорично отхвърля това становище, като посочва, че „в нашите писмени паметници, особено в ония, които са били писани към самия край на XIV в., употребата на ударението е вече твърде обичайна“²⁰.

Ст. Младенов изтъква Рилската грамота като един от ранните български паметници с „надеждни акцентни знаци“²¹.

Въпросът за акцентната система в Рилската грамота с оглед на книжовно и диалектно в нея заслужава специално внимание.

Тук целта е да се проследят видовете надредни знаци и тяхната употреба. В. Василев обръща внимание, че „акут, гравис, дуплекс и циркумфлекс стават характерен белег за българските ръкописи след правописната реформа на Евтимий“²². А тези знаци са едни от най-съществените особености и в Рилската грамота.

Всички разгледани правила се определят като присъщи за Евтимиевия правопис още от А. И. Яцимирски върху материал от съчиненията на Гр. Цамблак²³. Предложената от него схема се приема и от В. Сл. Киселков²⁴.

Към Евтимиевите правописни правила В. Василев²⁵ отнася и употребата на графемата *ѡ*, която обаче не се среща в разглеждания паметник.

Писачът на Рилската грамота се представя като школуван книжовник, който се ръководи от строго установени правописни правила.

Още в края на миналия век А. А. Сирку отбелязва, че „уже в 1378 г. Йоан Шишман издаде в София своя грамота Ръльскому монастырю“²⁶. Това мнение се подкрепя и от Ив. Гошев²⁷, Ив. Дуйчев²⁸. Всички се позовават на онзи пасаж от самата грамота, според който рилски монаси идват в Средец, за да я получат, а именно: *и въгдахъ томоу монастырю цртва ми благообразное, и въснестомоще сѣ златопечатливное слово. также прѣидошѣ людіе монастырѣ того, въ земѣ цртва ми въ сръбѣцѣ* (р. 87—90).

С това се обясняват до сега предполагаемите отделни западнобългарски форми в езика на грамотата.

А какво е характерно за правописа на Витошката грамота?

1. Тя познава само знак *Ѣ* във всички позиции без изключение — както в средисловие, така и в краесловие. Напр.: *въ 2, съ 4, родителѣ, wskоважати 4, сръбдешское б, витошскѣж 14, създа, сътвори 2, крѣѣ 21* и т.н.

В това отношение се забелязва връзка с Оряховската грамота от 1348 г. По еднакъв начин в двата паметника се изписва и знакът ѱ (с Ъ и съединителна хоризонтална черта между двете части), срв.: *бл҃гошеврзньи 1, в҃г҃носнѣи 19, в҃ккѣи* — Вит.; *великѣи 15, ракъти 22, рѣвнаа 25, монастырь 26* и т.н. Орях.

2. Десетично і се явява единствено в собствените имена *іс 21, ѱванѣ 3, ѱв 23* (последното в подписа на царя в края на грамотата) и с цифрова стойност 10 в съчетанията *вѣ, тѣи 19*.

3. За означаване на [у] се използва само знак ѱ. Диграфът ѱу не се среща. Напр.: *зраси 2, 3, лѹ 8, крагзарѣ 11, расписста 13, поксѣти 16, хрисовсга 15, изда 20* и др.

4. ж и ѱ се употребяват на етимологично място: *монастиръцкѣ 6, десѣткаре 10, витошѣскѣ 14, прѣкѣстѣ 16, проклѣтъ 18*.

Обикновено след гласни се пише ѱ: *вѣвалѣтъ 15, сѣклѣтъ 14, ариѣ 20, стасиѣ 6*. Еднократно в такава позиция се явява ж (*в҃ъсѣнастожѣи 1*).

След Ч се среща малка носовка (*зчѣстѣ 20, чл҃нѣхѣ 21*).

5. Употребата на ѱ е по-ограничена, а именно: в предлога *ѱв*, в началото на думи (*ѱвласти 12, 13, ѱвчи 10, ѱтѣтъ 19, ѱѣца 18, ѱл҃жчѣтъ 20*), в *бл҃гошеврзньи 1* и в името *ѱванѣ 3, ѱв 23*.

6. Йотувано ѱ (*іѱ*) не се среща, напр.: *сѣкѣтъ 16, единѣтъ 18, да ѱ проклѣтъ 18, зчѣстѣ 20, сѣдѣшѣскоѣ 8* и др.

Йотувано й е отбелязано в началото на думата *явлѣниѣтъ 15* и в два случая в средисловие и краесловие — *пѣсѣнци 11, софиѣ 12*, но срв. *достоѣниѣтъ 4, крагзарѣ 11, стѣа 12* — без йотация.

7. Широко ѱ (*ѱ*) се явява в началото на думи и в средисловие. Наред със случаи като *ѱг҃менѣ 16, ѱго 21, единѣ 15—16, лѹбѣѣтъ 17, нѣединѣтъ 13*, се употребяват и форми с обикновено ѱ: *ѱ 2, единѣго 17, единѣтъ 18, ѱ 18, 20*.

8. Епентетично ѱ е засвидетелствувано в *явлѣниѣтъ 15*.

9. Витошката грамота е без надредни знаци. Еднократно е отбелязано леко придихание — *ѱдинѣтъ 13*. Според снимката на грамотата има и един случай с остро ударение (*сѣдѣшѣскоѣ 8*), останало незабелязано от Г. А. Илински.

10. Знак ѱ се среща в името *мѣдѣнѣтъ 3*.

От направения преглед се вижда, че между двете грамоти има както известни прилики, така и съществени различия.

Г. А. Илински предполага отражение на източен български говор във Витошката грамота въз основа на последователната употреба на знак Ъ в групата *в҃ъс-* (*в҃ъсѣмѣтъ 4, в҃ъси 15, в҃ъсѣнастожѣи 1*)²⁹.

Трябва да се изтъкне, че в текста на грамотата е засвидетелствувано наречieto за начин такози (и такози *цр҃во ми ѱсвоважѣтъ 3*). Б. Велчева посочва, че засега тази употреба е най-ранната документация на формата в посоченото значение в старата българска книжнина и че представлява една типична източнобългарска черта³⁰.

В подкрепа на схващането за източнобългарски произход на този паметник е важно да се добави и появата на още една характерна народна форма — прилагателното име *манастиръцкж* (*на стасиа манастиръцкж б*)³¹.

Като привежда всички доказателства за автентичност на Рилската грамота, Ив. Дуйчев изказва следното предположение по отношение на различията в правописа на разглежданите паметници, с което не можем да се съгласим: „Съпоставката на двата документа — Рилската и Витошката грамота — излезли от канцеларията на Ив. Шишман, както изглежда преди въвеждането на Евтимиевата реформа, може да ни покаже особено ясно състоянието на българската книжнина от онова време и да оправдае нуждата от такава реформа, каквато наложи последният патриарх на средновековна България“³².

Двете грамоти, въпреки че са от една и съща епоха, са писани от книжовници с различна правописна школовка и са свързани с отделни диалектни области. Възщност данните от тях насочват към предположението, че в светската книжнина от последната четвърт на XIV в. Евтимиевият правопис не е последователно прокаран.

Едно съпоставително бъдещо проучване на Рилската грамота с други паметници с историческо съдържание би дало интересни наблюдения в това отношение. Така например ще споменем накратко за най-ранния запазен препис на Борилевия синодик от края на XIV в.³³ В първата му част (лл. 1—62) се забелязват редица правописни особености, които кореспондират с данните от Рилската грамота, а именно: употреба на надредни знаци, включително и ударения, макар и не със същата последователност като в грамотата; липсва йотувано *ѣ* (*пъркое, шкпие, приемати, игда, иговы, еже*); *а* се среща само в началото на думите (*ако, адъ, таже, срв.: вѣчнаа, оубоашж са*); широко *е* се открива в началото на думи и в краесловие обикновено в края на реда (*ерси, ѣ, естѣство, естѣство, строеніе, но: естѣтъкнаа, естѣства, единасърнааго, еси*).

Наблюдава се аналогична употреба на *ї* (*людїи, сѣдїа, съшедшїих са, прїемаатъ, причѣстїе, їуденѣткї, їванна, хрїстїановль*), както и изключително предпочитание на диграфа *оу* (*бѣу, оутроу*). Знак *з* се среща много рядко с предпочитание в края на реда (*приложи ми оутрз, фиврз, вывшз*).

Редовно се явява епентетично *л* — *тавлѣтїи, изкавленїи, земаѣ, земаа, прїемаацїиихъ*.

В групата от две носовки обикновено голямата носовка предхожда малката (*стѣжа, ключиажа, приносиажа, когомиа'скажа, приноотекѣшѣжа*). Случаи от рода на *прочаж, прочаа, чажѣжж са* редки. В началото на думите се пише *а* (*атрова, азомъ, аже*).

След сонорните съгласни обикновено се среща *ѣ* и с малки изключения — *ї*: *дрѣжнїши, оутврѣди, сѣмѣтїи, трѣкнова града, вѣлгарѣткї, безмѣлѣкїемъ, вѣлѣкѣвшого, но: море чрѣлное, дълготѣж, вѣлны, безмѣлѣемъ*.

При еровете картината е по-различна: в предлозите *кѣ, сѣ, къ* и в представките се отбелязва *ѣ* (*вѣскѣсе, вѣзданіе, сѣтвори, сѣворице, сѣмочреніе*); в средисловие преобладава *ѣ*, а *ь* се явява след палатални съгласни (*тѣмѣк, сѣмѣ, пѣрицие, вѣжде, но: злочѣстиваго, кѣчѣстиваго*); в краесловие — *ѣ* и *ь* (*бѣ къ нашъ, доврѣ сѣвѣтъ, животѣ, вѣсходѣ, ѡцѣ, дѣрвѣ, сватѣ, дѣмѣ, сѣвѣтъ, цѣрковѣ, колѣршиѣ, шкравѣ*). „Ери“ се означава също с *и*.

Характерна е и тук употребата на знак *з, ѝ* (*зѣкады, постижаѣтъ*), на *ш* и на широко *о* (*ѡцѣ, шкой, ѡсифѡу, ѡбластѣ, оцѣ*), на гръцките букви *θ, ξ, υ* и т.н.

Както се знае, до нас не са достигнали оригиналите на Евтимиевите съчинения, а само техни преписи. Данните за установяване на Евтимиевите правописни правила обикновено се извличат от съчиненията на Григорий Цамблак, Киприан, Константин Костенечки, по молдавски ръкописи от XV и XVI в.³⁴ В отделни изследвания се привличат и данни от влахобългарските грамоти, както и от някои архаични и новобългарски дамаскини³⁵.

Към тези непреки свидетелства за установяване на Евтимиевско-търновската правописна норма трябва да бъдат привлечени преди всичко данните от такива оригинални домашни извори, каквато е Рилската грамота. Това съчинение е един несъмнен източник на богати, достоверни и определени по време данни за българската културна история.

БЕЛЕЖКИ

¹ Текстове на всички грамоти са издадени от Г. А. Илипский. Грамоты болгарских царей. М., 1911, с.13—30. За всички издания на грамотите и литературата върху тях вж. В. Стоянов. Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи. С., 1991, 263 с.

² Илипский, Г. А. Цит. съч., с. 56—86.

³ Младенов, Ст. История на българския език. С., 1973, 370 с.

⁴ Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. С., 1978, 303 с.

⁵ Подготвена е и приета за печат книгата на А. Даскалова, М. Райкова. Грамоти на българските царе. Текстове и речник-индекс. Приложение — възможно най-пълна библиография на публикации с използвани данни от грамотите на всички равнища.

⁶ Вж. подробно у Ив. Дуйчев. За първообразността и достоверността на Рилската грамота. — В: Изв. на Архивния инст., кн.1, 1957, С., с. 45—73; Рилската грамота на Иван Шишман от 1378 година. С., 1986, с. 41—47.

⁷ Дуйчев, Ив. Рилската грамота на цар Иван Шишман..., с. 44.

⁸ Илипский, Г. А. Цит. съч., с. 8, 29, 35.

⁹ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 594—595.

¹⁰ Илипский, Г. А. Цит. съч., с. 8.

¹¹ Иванов, Й. Средновековна София. — В: Сб. Юбилейна книга на град София (1379—1928). С., 1928, с.38; Български старини из Македония..., с. 600.

- ¹² Ковачев, М. Драгалевският манастир Св. Богородица и неговите старини. С., 1940, с. 9.
- ¹³ Дуйчев, Ив. Рилската грамота на Иван Шишман..., с. 24.
- ¹⁴ Илинский, Г. А. Цит. съч., с. 43.
- ¹⁵ Иванов, Й. Св. Иван Рилски и неговият манастир. С., 1917, с. 147; Български старини из Македония..., с. 595.
- ¹⁶ Цифрата след примерите означава реда в текста на съответната грамота.
- ¹⁷ Василев, В. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведени на негови следовници и на българските дамаскинари. — В: Сб. Търновска книжовна школа. Т. II. С., 1980, с. 414.
- ¹⁸ Илинский, Г. А. Цит. съч., с. 87.
- ¹⁹ Киселков, В. Сл. Автентичен ли е Рилският хрисовул. — В: Сп БАН LXX, 1945, с. 34.
- ²⁰ Гошев, Ив. Рилският хрисовул от 1378 година. Историко-палеографско проучване. — В: Год. на Соф. унив. Богослов. фак., т. XXXVI, 1949, с. 13.
- ²¹ Младенов, Ст. Цит. съч., с. 169.
- ²² Василев, В. Цит. съч., с. 410.
- ²³ Яцимирский, А. И. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб, 1904, с. 388—410.
- ²⁴ Киселков, В. Сл. Патриарх Евтимий. С., 1938, с. 203—205.
- ²⁵ Василев, В. Цит. съч., с. 416.
- ²⁶ Сырку, П. А. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. I, вып. I. СПб, 1898, с. 440; Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках. Житие Св. Николая Нового Софийского по одноименной рукописи XVI в. СПб., 1901, с. CCLXIII—CCLXIV.
- ²⁷ Гошев, Ив. Цит. съч., с. 15—16.
- ²⁸ Дуйчев, Ив. Рилската грамота на цар Иван Шишман..., с. 39.
- ²⁹ Илинский, Г. А. Цит. съч., с. 59, 86.
- ³⁰ Велчева, Б. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. — В: Изв. на Инст. за бълг. език, кн. X, 1964, с. 221—222.
- ³¹ За разпространението на прилагателните имена със суфикс — *цк* — в съвременните български говори вж. Български диалектен атлас. Т. I, С., 1964, карта № 192; Т. II. С., 1966, карта № 200.
- ³² Дуйчев, Ив. За първообразността и достоверността на Рилската грамота..., с. 72.
- ³³ Ръкопис № 289 от сбирката при НБКМ. Още Б. Цонев вижда разлика в правописа на първата и втората му част. Вж. Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. I. С., 1910, с. 187—198. Паметникът е издаден от Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила. — В: Български старини, кн. VIII, 1928.
- ³⁴ Литература върху проблемите, свързани с Евтимиевата реформа, вж. у Харалампиев, Ив. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. Наука и изкуство, С., 1990, 155 с.
- ³⁵ Василев, В. Цит. съч., с. 405—406.